

XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Tarsus'ta Müslim-Gayrimüslim İlişkileri

Dr. Abdullah Poş

Özet

Hz. Peygamber döneminden itibaren yapılan zimmet antlaşmalarıyla, İslâm hâkimiyetini tanıyan gayrimüslimler, kendi din ve kültürlerini muhafaza ederek Müslümanlarla bir arada yaşama imkânına kavuşmuşlardı. İslâm hukukuna göre zimmet antlaşmasıyla gayrimüslimlerin her türlü can ve mal emniyeti devlet güvencesi altına alınmış; onlara inanç ve ibadet hürriyeti sağlanmış, ruhanî reislerine beratlar verilmiş, devlet hizmetinde bulunanlardan çeşitli vergiler alınmamıştır.

İslâm tarihindeki bu hoşgörü ortamı sayesinde Osmanlı Devleti açısından çalkantılı bir dönem olan XIX. yüzyılın ikinci yarısında bile Tarsus'ta, Müslümanlarla gayrimüslimler bir arada yaşama-larını sürdürebilmişlerdir. Aynı mahalle ve köyde uzun süre birlikte yaşama, gündelik hayatta birçok ilişkiyi de beraberinde getirmiştir. Bu araştırmada, şer'îye sicilleri temel kaynak alınarak XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'taki Müslim-gayrimüslim münasebetleri sosyo-kültürel, hukukî ve ekonomik açılardan tahlil edilmeye çalışılmıştır.

Abstract

Muslims-non-Muslims Relations in Tarsus in the Second Half of 19th Century

With the debit agreements done after the period of Mohammad the Prophet, non-Muslims which accepted the authority of Islam

had the chance of keeping their own religions and cultures, and living together with the Muslims. According to Islamic Law; with the debit agreements, Non-Muslims' security of life and property were guaranteed by the state; their freedom of belief and worship was maintained, diplomas were given to their clerical leaders and various taxes were not taken from ones that were in the civil service.

Thanks to this allowance atmosphere in the Islamic history, even in the second half of XIX. century, which was an unsteady period for the Ottoman Empire, in Tarsus Muslims and non-Muslims could live together. Living together in the same neighborhood and village for a long time brought along many relations with it in the daily life. In this research, Muslim-non-Muslim relations were tried to be analyzed in socio-cultural, judicial and economical aspects in the second half of XIX. century by considering the religious calendars as resources.

Anahtar Kelimeler: Tarsus, Osmanlı, Şer'îye sicilleri, 19. yüzyılın ikinci yarısı, Müslümanlar ve Gayrimüslimler.

Key Words: Tarsus, Ottoman, Judicial **Records**, Second half of 19th century, Muslims, Non-Muslims.

Giriş

Müslim-gayrimüslim münasebetlerinin tarihi Hz. Peygamber dönemine kadar dayanmaktadır. Hemen belirtmek gerekir ki buradaki ilişkilerden kasıt İslâm devletleri ve bu devletlerin Müslüman halkıyla ehl-i kitap olan Yahudi ve Hıristiyanların gündelik hayattaki münasebetleridir. Hz. Muhammed'in, Mekkeli müşriklerle veya daha sonraki fetihler sırasında İslâm coğrafyasına dâhil olan ülkelerdeki ehl-i kitap olmayan topluluklarla münasebetler konumuzun dışındadır. Bu kapsamda Müslim-gayrimüslim ilişkilerinin İslâm tarihindeki ilk örneği "Medine Vesikası" olarak bilinen antlaşmadır. Söz konusu muahede ile şehirdeki Müslümanlarla Yahudilerin bir arada yaşama koşulları düzenlenmiştir¹.

Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerinde yapılan zimmet akitleriyle İslâm hâkimiyetini tanıyan gayrimüslimler kendi din ve kültürlerini muhafaza ederek İslâm toplumu içerisinde yaşama imkânına kavuşmuşlardı². İslâm hukukuna göre zimmet

¹ Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, Beyrut 1405-1985, s. 59-62; Aynı müellif, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1993, I, 206-210.

² Cahen, Cl. "Zimme", *İA*, İstanbul 1986, XIII, 566; Zeydan, Abdül-Kerim, "İslam Hukukuna Göre Zimmiler", çev. Hasan Güleç, *DEÜİFD*, sy. VIII, İzmir 1994, s. 435; Özel, Ahmet, "Gayrimüslim", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 421.

antlaşmasıyla gayrimüslimlerin her türlü can ve mal emniyeti devlet güvencesi altına alınmış; onlara inanç ve ibadet hürriyeti sağlanmış; evlenme, boşanma, miras ve vasiyyet gibi aile hukukuyla ilgili meselelerine de müdahale edilmemiştir³.

Emevilerle Abbasiler zamanında da zimmet antlaşması çerçevesinde gayrimüslimlerin hakları korunmuş, onlara çeşitli devlet kademelerinde görevler verilmiş ve kendilerine daima hoşgörülle muamele edilmiştir⁴.

Selçuklular döneminde de Hıristiyanların can ve mal güvenliği koruma altına alınmış ve mabetlerine dokunulmamıştır. Onların kilise ve manastırları ile ruhanî reisleri her türlü vergiden muaf tutulmuştur⁵. Bu sebeple bazı Hıristiyan müellifler, Selçuklu sultanlarının, gayrimüslimlere karşı hoşgörülü davranışından övgüyle bahsetmiştir. Nitekim Urfalı Mateos, Melikşah'ın yüreğinin Hıristiyanlara karşı şefkatle dolu olduğunu, onun herkese baba gözüyle baktığını ve bu sebeple de ölümünün bütün dünyayı büyük bir yasa boğduğunu yazmıştır⁶. Aynı şekilde Osmanlılar da gayrimüslimlere rahat ve huzurlu bir ortam sağlamıştır. Onların ruhanî reislerine beratlar verilmiş ve devlet hizmetinde bulunanlardan çeşitli vergiler alınmamıştır. Örneğin, Tarsus'un, Osmanlı hâkimiyetine girmesinden hemen sonra Külek Kalesi'nde oturan Ermeniler, kale hizmetinde çalıştıkları için cizye ve resm-i duhân vergisinden muaf tutulmuştur⁷. Üstelik gayrimüslimlerin harap olan veya yıkılan mabetlerini, eski şeklini değiştirmemek koşuluyla tamir etmelerine de izin verilmiştir⁸. Örneğin, 6 Nisan 1861 tarihinde Tarsus'taki Meryem Ana Kilisesi'nin tamir edilmesi amacıyla Ermeniler tarafından yapılan başvuru müspet bir şekilde neticelenmiştir⁹.

Osmanlı idaresi, en sıkıntılı dönemlerinde bile hep onları gözetip kollamıştır. Hiçbir zaman vatandaşları arasında Müslim-gayrimüslim ayrımı yapmamıştır. 1855 yılı Osmanlı Devleti açısından oldukça sıkıntılı geçmiştir. Bir taraftan Rusya ile iki yıl önce başlayan harp devam ederken, diğer taraftan da ülkenin çeşitli yerlerinde

³ Cin, Halil-Akgündüz, Ahmed, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1990, I, 186; Aydın, M. Akif, "Osmanlı'da Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1994, I, 420.

⁴ Yıldız, "Abbâsiler", *DİA*, Ankara 1988, I, 46; Hammaş, Necdet, "Emeviler Döneminde Mevâli ve Zimmilerin İdaredeki Rolü", çev. İrfan Aycan, *AÜİFD*, Ankara 1997, XXXVII, 184.

⁵ *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987, s. 176.

⁶ *Urfalı Mateos*, s. 178.

⁷ BOA, Tapu 69, s. 518; BOA, Tapu 450, s. 711.

⁸ Düzdağ, M. Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1972, s. 106.

⁹ BOA, İrade-Hâriciye, nu. 10262.

önemli ölçüde zarara sebep olan deprem ve yangınlar meydana gelmiştir. Devlet hem savaşın ortaya koyduğu büyük maliyeti üstlenmiş, hem de tabii afetlerde zarar gören vatandaşlarının yardımına koşmuştur. Bu meyanda 1855 Bursa depreminden olumsuz etkilenenler arasında Ermeni, Rum ve Yahudiler de bulunmaktaydı. Onların bu mağduriyetinin giderilmesi için devletin yaptığı yardımlar, gayrimüslimleri ziyadesiyle memnun etmiş ve hükümete yazdıkları teşekkür-namelerde bu memnuniyetlerini açıkça ifade etmişlerdir¹⁰.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı Osmanlı Devleti'nin en çalkantılı dönemlerinden biridir. Ruslarla 1853-1856 arasında Kırım savaşı, 1877-1878'de doksan üç harbi, Yunanlılarla da 1897'de Osmanlı-Yunan savaşı yapılmıştır. Bu savaşlar daha sona ermeden Kırım, Kafkasya, Balkanlar ve Girit'teki Müslümanlar, Rusların, Bulgarların ve Rumların çeşitli baskı ve zulmüne maruz kalmıştır. Yapılan işkencelerin gün geçtikçe dozunun artarak devam etmesi, Müslümanların asırlarca yaşadıkları topraklardan hüznün ve gözyaşı içinde göç etmelerine neden olmuştur¹¹. Bu dönemde söz konusu bölgelerden Osmanlı coğrafyasına zorunlu olarak hicret eden Müslümanların bir kısmı Tarsus'a yerleştirilmiştir¹². Ayrıca yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'daki birçok şehirde Ermeni olayları yaşanmıştır¹³. Böyle bir

¹⁰ Özcan, Besim, "1855 Bursa Depreminde Mağduriyetleri Giderilen Gayrimüslimlerin Şükran İfadeleri", *Yeni Türkiye Ermeni Özel Sayısı II*, sy. 38, Mart-Nisan 2001, XXXVIII, 719-725.

¹¹ Şimşir, Bilâl N., *Rumeli'den Türk Göçleri (Belgeler-Documents)*, Ankara 1968, I, 129; Pinson, Mark, "Russian Policy And The Emigration Of The Crimean Tatars To The Otoman Empire, (1854-1862)", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sy. II-III, İstanbul 1974, s. 106-112; Karpaz, Kemal H., "Otoman Urbanism: The Crimean Emigration To Dobruca And The Founding Of Mecidiye, 1856-1878", *International Journal Of Turkish Studies*, Winter 1984-1985, vol. 3, No 1, p. 6; Ercan, Yavuz, "Balkan Türkleri ve Bulgarlar", *Bellekten*, c. LIV/209, Ankara 1990, s. 301-302; Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK, Ankara 1997, s. 125-127, 131; İpek, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Ankara 1999, 14-22, 109, 132-150.

¹² "Nogay muhâcirlerinden olup medîne-i Tarsus mahallâtından Küçük Minare Mahallesi'nde sâkin iken bundan mukaddem fevt olan Hamza" TŞS, 298, 104/197; "Kafkasya muhâcirin-i Çerâkisesinden olup Tarsus'da Afgan Mahallesi'nde sâkin iken bundan akdem vefat eden" TŞS, 335, 200/562; "Fîl-asl Dağistan ahâîlerinden olup medîne-i Adana Eyaleti'nde Tarsus Sancağı'nda Ulaş Nâhiyesi'nde Hibillî Karyesi nâm mahalde iskân olan muhâcirinden" TŞS, 297, 227/364; "Vilâyeti Rumeli muhâcirlerinden olup medîne-i Tarsus'a tâbi' Ebu'l-Hadi Karyesi'nde sâkin iken bilâ varis vefât eden Hacı Mehmed b. Abdullah" TŞS, 325, 18/24; "Girit muhâcirinden olup Tarsus'un Tekke Mahallesi'nde mukim Mustafa" TŞS, 328, 5/9.

¹³ Gürün, Kâmuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1985, s. 140 vd.; Göyünç, Nejat, "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler Hakkında", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, sy. 38, Mart-Nisan 2001, s. 636-637.

dönemde Müslim-gayrimüslim münasebetlerinin incelenmesi bu araştırmanın önemini arttırmaktadır.

Osmanlı dönemi gündelik hayatına dair yapılan çalışmalarda, araştırmacıların başvuracakları en önemli kaynak şer'îye sicilleridir. Zira gündelik hayatın hemen her alanında cereyan eden hadiseler düzenli bir şekilde sicillere kaydedilmiştir. Bu nedenle XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait olan Tarsus Şer'îye Sicilleri'nden sondaj usulüyle belirlenen 23 adet defter bu araştırmanın temel kaynağını oluşturmaktadır. Müslim-gayrimüslim ilişkilerine geçmeden önce konunun daha iyi anlaşılabilmesi için incelenen dönemde Tarsus'taki dinî ve etnik yapıdan kısaca bahsetmek yararlı olacaktır.

A- Dinî ve Etnik Yapı

XIX. yüzyılın ikinci yarısında hem Tarsus şehir merkezinde, hem de kırsal kesimlerde kesif bir Müslüman Türk nüfusu yaşamaktaydı. Bununla birlikte az miktarda da gayrimüslim nüfus bulunmaktaydı. Nitekim 1881/82-1893 nüfus sayımına göre Tarsus'un toplam nüfusu 42.199'dur. Bunun 39.862'si Müslüman, 1.174'ü Ermeni, 646'sı Rum, 335'i Katolik, 182'si de Protestan'dır¹⁴. Müslüman nüfusun oranı % 94.46, gayrimüslimlerin toplam nüfusa oranı ise % 5.53'dür. 1900-1902 yıllarında ise Tarsus nüfusu 52.868'e ulaşmıştır. Bunun 50.310'u Müslüman, 2.558'i de gayrimüslimdir¹⁵. Müslümanların oranı % 95.17, gayrimüslimlerin oranı ise % 4.83'dür.

Şehir merkezindeki mahallelerin birçoğu sadece Müslümanlarla meskûn iken, bazı mahallelerde farklı unsurların bir arada yaşadıkları görülmüştür. İnceleme kapsamına giren sicillere göre Afgan, Cemeli, Çataklı, Çıplak, İnce Hark, Musalla, Müftü, Eski Ömerli, Yeni Ömerli, Sakızlı, Şamlı, Zorbaz Harkı ve Yeni Mahalle'de sadece Müslümanlar oturmaktaydı. Öte yandan Cami-i Atik, Cami-i Cedid, Camiu'n-Nur, Debbaghane, Ermeni, Kızıl Murad, Küçük Minare, Sofular ve Tekke mahallelerinde ise Müslümanlarla gayrimüslimler birlikte yaşamaktaydı. Aynı şekilde Kargılı, Darı Pınarı, Hamam Kurbu, Küçük Kara Çerçili, Tizinik, Birce, Tekfur, İskiliç ve Hıristiyan köylerinde hem Müslüman, hem de gayrimüslimlerin oturduğuna dair kayıtlar bulunurken, diğer köylerde sadece Müslümanlara ait belgelere rastlanmıştır.

Araştırılan dönemde Tarsus'taki gayrimüslim unsurlar içerisinde en kalabalık olanı Ermenilerdir. XI. asrın sonlarından itibaren

¹⁴ Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003, s. 164-165.

¹⁵ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana (1318)*, s. 187; (1320), s. 187.

Tarsus yöresinde Ermenilerin bulunduğu bilinmektedir¹⁶. XIX. yüzyılın ikinci yarısında şehirde eskiden beri sakin olan Ermenilerin dışında Nevşehir, Konya, Kayseri ve Harput'tan göç ederek Tarsus'a yeni gelen Ermenilere de rastlanmıştır¹⁷. Şer'îye sicillerinde yer alan kayıtların çoğunluğu Gregoryenlere aittir¹⁸. Aynı zamanda Katolik ve Protestan Ermenilerden bahseden belgeler de vardır¹⁹.

Araştırılan dönemde Tarsus'ta Rumlar da bulunmaktaydı. Onların buraya ne zaman gelmeye başladıkları kesin olarak bilinmemektedir. Evliya Çelebi, bu yörede bazı Rum (Urum) evlerinin bulunduğunu yazmıştır²⁰. Augustinos ise Kayseri Ortodoks Rum metropolitliğince tutulan kayıtlara dayanarak 1834'te çalışabilir durumdaki erkeklerin yarısından daha fazlasının kıyı kesimdeki şehirlere göç ettiklerini, özellikle Avrupa ile ekonomik ilişkilerin gelişmeye başladığı bu dönemde Mersin Limanı'nın önem kazanmasıyla diğer bölgelerden gelen Rumların Adana ve Mersin'de yoğunlaştıklarını belirtmiştir²¹. İncelenen sicillerde de başta Kapadokya olmak üzere Antakya, Kıbrıs ve Halep'ten bazı Rumların, Tarsus'a göçtüğü görülmüştür²². Rumların çoğunluğunu Ortodokslar

¹⁶ Sevim, Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1983, s. 21. *Urfalı Mateos*, s. 157. 120. dipnot. Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Me-selesi*, İstanbul 1987, s. 78 vd. Kaşgarlı, Mehlika Aktol, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara 1990, s. 105.

¹⁷ "Devlet-i 'aliyye tebe'asının Ermeni milletinden Arabacıbaşı Nevşehirli olup Tarsus'da mukîm tebe'a-i müşârun ileyhin millet-i merkûmesinden Agop veled-i Karabet" TŞS, 331, 7/11. (Tarsus Şer'îye Sicilleri, Defter no: 331, sayfa no: 7, belge no: 11) Ayrıca bkz. TŞS, 294, 128/206, 186/298; TŞS, 295, 37/51; TŞS, 330, 43/85.

¹⁸ "Tebe'a-i devlet-i 'aliyyenin Ermeni milletinden" TŞS, 309, 189/271; TŞS, 319, 18/37, 69/211; TŞS, 322, 81/219, 111/290; TŞS, 328, 20/42, 49/98; TŞS, 330, 8/12, 11/18; TŞS, 331, 27/30; TŞS, 335, 100/288; TŞS, 349, 131/413, 263/806, 289/864, 311/901. *Devlet-i 'aliyye tebe'asının Ermeni milletinden*" TŞS, 304, 38/72; TŞS, 322, 81/219; TŞS, 330, 97/233; TŞS, 347, 40/116; TŞS, 349, 38/95, 231/726, 344/989, 363/1028, 364/1030; TŞS, 352, 7/16.

¹⁹ "Tebe'a-i devlet-i 'aliyyenin Ermeni Katolik milletinden" TŞS, 325, 40/53; TŞS, 330, 10/16; TŞS, 349, 379/1075. "Tebe'a-i devlet-i 'aliyyenin Ermeni milletinin Protestan cemaatinden" TŞS, 349, 170/522, 236/748, 237/752, 324/933.

²⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Anadolu, Suriye, Hicaz (1671-1672)*, İstanbul 1935, IX, 328.

²¹ Augustinos, Gerasimos, *Küçük Asya Rumları*, çev. Devrim Evcı, Ayraç Yayınevi, Ankara 1997, s. 39, 64, 145.

²² "Fî'l-asl Kayseriyeli olup Tarsus'da Debbağhâne Mahallesi'nde sâkin tebe'a-i devlet-i 'aliyyenin Rum milletinden ve tüccârından Baltacı oğlu Abraham" TŞS, 330, 8/13. "Niğde Kazası ahâlisinden ve devlet-i 'aliyye tebe'asının Rum milletinden olup medîne-i Tarsus'da sâkin Horalom" TŞS, 304, 29/54. Ayrıca bkz. TŞS, 304, 108/185; TŞS, 330, 50/97, 54/108, 64/136, 89/187, 100/241, 112/275; TŞS, 331, 18/22; TŞS, 349, 142/440, 377/1064. "Fî'l-asl Antakya Kazâsi ahâlisinden olup medîne-i Tarsus mahallâtından Ermeni Mahallesi'nde sâkin tebe'a-i devlet-i 'aliyyenin Rum milletinden" TŞS, 406, 127/172. Ayrıca bkz. TŞS, 299, 123a/453; TŞS, 325, 41/54.

oluşturmaktadır²³. Ayrıca Rum Katoliklere ait belgelere de rastlanmıştır²⁴.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'ta bulunan bir diğer gayrimüslim unsur da Mârûnilerdir. Katolik Kilisesi'nin Doğu ayini usulüne bağlı Hıristiyan bir gurup olan Mârûniler, daha çok Suriye ve Lübnan'da yaşamaktaydılar²⁵. Lübnan'da 1840'tan itibaren Mârûnî-Dürzî çatışması bölgenin asayişini bozmuş ve bu sorun Osmanlı Devleti'ni uzun süre uğraştırmıştır²⁶. Bu iki unsur arasındaki mücadele 1860'ta büyük bir Mârûnî kıyımı ile sonuçlanmıştır²⁷. 1861'de Cebel-i Lübnan'a, Beyrut ve Şam valiliğinden tamamen müstakil bir idarî statü verilmesi²⁸, Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla birlikte ticaret yollarının güneye kayması gibi sebepler bölgenin zengin Biga vadisi ve Tripoli ile bağının kopmasına ve kendi sınırlı kaynaklarıyla baş başa kalmasına neden olmuştur. Ayrıca 1875-1885 yılları arasında yerli ipek böceklerinin bir hastalık yüzünden ölmesiyle yöredeki ipek sanayiinin çökmesi Lübnan halkı için göçü kaçınılmaz kılmıştır²⁹.

Bu dönemde Cebel-i Lübnan'dan ayrılan çok sayıda Hıristiyan ve özellikle de Mârûnî göçmenler, Kıbrıs ve Suriye limanları üzerinden Livarno, Marsilya ve Barselona ağını takip ederek Fransa, Afrika ve Amerika'ya ulaştılar³⁰. Bu arada çok fazla olmamakla beraber bazı Mârûnilerin, Adana, Tarsus ve Mersin'e yerleştiklerine

²³ “Devlet-i ‘aliyye tebe‘asının Rum milletinden” TŞS, 298, 94/178; TŞS, 309, 56/93; TŞS, 319, 84/253; TŞS, 322, 83/222; TŞS, 325, 42/55; TŞS, 327, 53/169; TŞS, 328, 7/14, 32/63; TŞS, 330, 22/39, 28/55, 54/108, 79/172, 83/184; TŞS, 335, 9/31, 27/95, 37/129, 50/164, 54/173, 74/224, 124/337, 170/486, 376/722; TŞS, 349, 52/138, 120/373, 137/424, 206/586, 286/851, 287/857, 336/973, 339/979.

²⁴ “Tebe‘a-i devlet-i ‘aliyyenin Rum Katolik milletinden” TŞS, 324, 38/77; TŞS, 325, 41/54; TŞS, 330, 77/167, 80/177, 82/181; TŞS, 335, 226/594; TŞS, 349, 126/402; TŞS, 352, 34/91.

²⁵ Walker, Hanry H., *A Dictionary of Religion and Ethics*, ed. Shailer Mathews-Gerald Birney Smith, U.S.A., 1921, p. 272. Gökbilgin, M. Tayyib, “1840'tan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler”, *Bellekten*, X/40, Ekim 1946, s. 641-703. Sarıkçıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta 2002, s. 388.

²⁶ Gökbilgin, “Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler”, s. 643, 645, 649, 688, 691.

²⁷ Makdisi, Ussama, “After 1860: Debating Religion, Reform and Nationalism in the Ottoman Empire”, *International Journal of Middle East Studies*, vol. 34, no. 4, (Nov., 2002), p. 601.

²⁸ Gökbilgin, “Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler”, s. 703.

²⁹ Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, s. 278-279.

³⁰ Leeuwen, Richard van, “The Maronites in Mount Lebanon and the Mediterranean World”, *Kolokyum*, 19. yy.'da Mersin ve Akdeniz Dünyası, Mersin 2002, s. 37.

şahit olunmaktadır³¹. Nitekim 11 Mayıs 1889 tarihli bir belgede Kızıl Murad Mahallesi'nde sakin olan Mârûnî milletinden İbrahim Şelgun'un, Cebel-i Lübnan Sancağı'nda zeytin bahçesi bulunduğu kayıtlıdır. Aynı belgede İbrahim Şelgun'un oğlu Halil Şelgun'un, Beyrut'ta oturduğu belirtilmiştir³². Buna göre söz konusu kişinin aslen Lübnanlı olduğu ve oradan göç ederek Tarsus'a yerleştiği anlaşılmaktadır.

B- Müslim-Gayrimüslim İlişkileri

Dinî ve etnik bakımdan farklı unsurların aynı mahalle veya köyde uzun süre bir arada yaşamaları, birçok ilişkiyi de beraberinde getirmiştir. Şer'îye sicillerine göre XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'taki Müslim-gayrimüslim münasebetleri daha ziyade sosyo-kültürel, hukukî ve ekonomik alanlarda gelişmiştir. Şüphesiz sicillere yansımaya ancak gündelik hayatın ve birlikte yaşamanın kaçınılmaz kıldığı başka ilişkilerin de olabileceğini düşünmek gerekir.

1- Sosyo-Kültürel İlişkiler

Sosyo-kültürel münasebetlerin gündelik hayattaki en önemli yansıması dildir. Osmanlı idaresindeki çeşitli şehirlerde Müslüman Türklerle asırlarca bir arada yaşayan gayrimüslimlerin, Türk kültürünü benimsediği ve günlük dilde Türkçe konuşup yazdıkları bilinmektedir³³. Örneğin, XIX. yüzyılda İstanbullu Ermenilerin birçoğu gündelik hayatta Türkçe konuşup yazmaktaydılar. Karamanlılar ise Türkçe konuşup grek harfleriyle Türkçe yazıyorlardı³⁴. Bu durum Çukurova için de geçerlidir. Nitekim Cevdet Paşa, Kilikya yöresindeki Ermenilerin, Türk kültürünü benimsediklerini, hepsinin Türkçe konuştuklarını ve Ermenice bilmediklerini ifade etmiştir³⁵.

Sosyo-kültürel ilişkilerin gündelik hayata bir başka yansıması da birçok ismin ortak kullanımı şeklinde vuku bulmuştur. Selçuklulardan itibaren birçok ismin Müslümanlarla gayrimüslimler ara-

³¹ Yorulmaz, Şerife, "Doğu Akdeniz'de Bir Cemaat Serüveni: Liman Kenti Olma Sürecinde Mersin'de Gelişen Mârûnî Taifesi", *Kolokyum, Tarih İçinde Mersin Kolokyum ve Sergisi II*, Mersin 2005, s. 71.

³² TŞS, 330, 59/122.

³³ Pamukciyan, Kevork, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, İstanbul 2002; Eliaçık, Muhittin, "Ermeni Asıllı Şair Arifi ve Şiirlerinde İslâmî Görüşler", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Ocak 2007, III, 263 vd.

³⁴ Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, Orta Çağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Elif Kılıç, İstanbul 2002, s. 92.

³⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40-Tetimme, yay. Cavid Baysun, Ankara 1991, s. 208-209.

sında ortak kullanıldığı bilinmektedir³⁶. İnceleme kapsamına giren sicillere yansıdığı kadarıyla Abdullah, Arslan, Ayvaz, Fazıl, Hatun, İlyas, Meryem, Murat, Nasıf, Sultan, Şahin, Şakir ve Şükrü adının hem Müslümanlar, hem de gayrimüslimler tarafından kullandığı görülmüştür.

İhtida konusunda yapılan bazı araştırmalarda “Abdullah” isminin, mühtedinin, Müslüman olmayan babasının gerçek adının yerine sicillere “İbn Abdullah” şeklinde yazılma geleneği üzerinde durulmuştur³⁷. Turan, aynı zamanda ana babası meçhul olan Müslüman çocuklar için de “İbn Abdullah” tabirinin kullanıldığını belirtmiştir³⁸. İslahat fermanıyla dil, din ve ırk itibarıyla bir sınıfın diğer sınıftan aşağı tutulduğunu ima eden tabir ve lafızların kaldırılmasından sonra bu gelenekten vazgeçildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 12 Ocak 1890 tarihli bir kayıta “*Kızıl Murad Mahallesi’nden Abdurrahman’ın zevcesi Ayşe binti Hana*”³⁹ ifadesi geçmektedir. Yine 19 Ocak 1890 tarihli bir başka belgede aynı kişi için “*Ayşe binti Abdullah Hana*” kaydına rastlanmıştır⁴⁰. İkinci belgenin devamında Ayşe’nin “*Cami-i Cedid Mahallesi’nde sakin iken bundan akdem müteveffiyeye olan Rum Katoligi milleti nisvânından vâlidem*” ifadelerine yer verilmiştir. Buna göre Ayşe, gayrimüslim ana babadan doğan bir mühtedir. Ancak birinci belgede onun babası sadece “Hana”, ikinci belgede ise “Abdullah Hana” şeklinde kayda geçmiştir. 12 Ağustos 1886 tarihli bir belgede de “*Kızıl Murad Mahallesi’nde sâkin tebe’a-i devlet-i ‘aliyyenin Rum milletinden Corci Nasıf Efendi İbn Abdullah b. Abdullah*”⁴¹ ifadelerini taşıyan bir kayıt bulunmaktadır. 3 Nisan 1896 tarihli bir başka belgede ise “*Rum Katolik milletinden Bâzergân Abdullah b. Şükrü*” ibaresi yer almıştır⁴². Eğer bu kayıtlarda herhangi bir kâtip hatası yoksa araştırılan dönemde babası Müslüman olmayan mühtedilerin gerçek isminin sicillere geçtiği ve “Abdullah” adının gayrimüslimler tarafından kullanılan gerçek bir isim olduğu söylenebilir.

³⁶ Turan, Osman, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri III Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri”, *Bellekten*, XII/45, Ocak 1948, 67-68; Çetin, Osman, *Sicillere Göre Bursa’da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Ankara 1999, s. 37; Erpolat, Mehmet Salih, “H. 1104-1105 (M. 1691-1692) Tarihli Diyarbekir Vilayeti Cizye Defterine Göre Gayrimüslimler Arasında Yeralan Türkçe Şahıs İsimleri”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Ocak 2007, III, 53 vd.

³⁷ Turan, Osman, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri I Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi ve Hayatı”, *Bellekten*, XI/42, Ankara 1947, s. 213; Çetin, *age*, s. 7.

³⁸ Turan, “Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi ve Hayatı”, s. 213.

³⁹ TŞS, 324, 32/65.

⁴⁰ TŞS, 330, 82/181.

⁴¹ TŞS, 325, 42/55.

⁴² TŞS, 352, 9/23.

Asırlarca bir arada yaşayan Müslümanlarla gayrimüslimlerin doğum, ölüm, düğün ve bayram gibi toplumsal faaliyetlerde birbirlerinin sevinç ve üzüntüsünü paylaştığı ve farklı unsurlar arasında komşuluk ilişkilerinin en güzel örneklerinin yaşandığı bilinmektedir. Nitekim incelenen kayıtlar arasında Karabet adında bir gayrimüslimin terekesinde namazlığa rastlanması⁴³, iyi komşuluk münasebetlerinin bir tezahürü olarak görülebilir. Bu namazlık, Müslüman bir komşusu tarafından ona hediye edilmiş olabileceği gibi Karabet tarafından, kendisini ziyarete gelen Müslüman komşuları için tedarik edilmiş de olabilir. Yine sicillerde yer alan tereke kayıtlarında gündelik hayatta kullanılan giyim-kuşam, döşeme, sergi ve mutfak eşyaları arasında belirgin bir ayrıma rastlanmaması, farklı unsurlar arasındaki sosyo-kültürel etkileşimin hangi boyutta olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

2- Hukukî İlişkiler

Osmanlı devleti, tebaası olan gayrimüslimlere sadece din ve eğitim alanında özerklik vermekle kalmamış, aynı zamanda onların evlenme, boşanma, doğum ve ölüm gibi medenî hukuku ilgilendiren bütün işlemlerini de millet teşkilatlarına bırakmıştır. Bununla birlikte onların gündelik hayatta karşılaştıkları her türlü problemin çözümü için kadı mahkemelerine başvurmalarında da herhangi bir sınırlama söz konusu olmamıştır⁴⁴. Sicillerde gayrimüslimlerin, Müslümanlarla ilgili konuların yanında, kendi aralarında çıkan çok sayıdaki anlaşmazlığın çözümü için de şer'îye mahkemesine başvurdukları görülmüştür. Bu durumun en önemli sebeplerinden biri kuşkusuz kadı mahkemelerinin tarafsızlığıdır. Nitekim 1786-1834 yıllarını kapsayan 50 yıllık Kıbrıs Şer'îye Sicilleri üzerinde yapılan bir çalışmada, adadaki Müslüman Türklerle, Rumlar arasında ihtilaf konusu olan yedi dava bulunduğu ve bunlardan altısını Rumların kazandığı tespit edilmiştir⁴⁵.

⁴³ TŞS 294, 148/232.

⁴⁴ Jennings, R. C., "Zimmis (non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. XXI/3, (1978), p. 271, 292; Aynı araştırmacı, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York and London 1993, p. 133; Çiçek, Kemal, "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmilerin Yargı Tercihini", *Pax Ottomana*, Ankara 2001, s. 33 vd.; Adıyeke, Nühket, "XVII. Yüzyıl Girit (Resmo) Kadı Sicillerinde Zimmi Davaları", *Pax Ottomana*, Ankara 2001, s. 78.

⁴⁵ Bedevî, Vergi H., "A Survey of the Cyprus Sher'î Court Registers", *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969) Türk Heyeti Tebliğleri*, Ankara 1971, s. 153-155.

Mahkemedeki adil yargılamanın yanında gayrimüslimlerin, İslâm hukukunun kendilerine verdiği bazı avantajlardan yararlanma arzusu ile cemaat mahkemelerinde verilen kararların uygulanabilmesi için tarafların bu hususa razı olma zorunluluğu gibi sebepler de göz ardı edilmemelidir.

Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki davalarda kadı mahkemesinde gösterilen hassasiyetin yanında Müslüman halkın da gayrimüslimlere daima hoşgörü ve hakkaniyet ölçüsünde muamele ettiklerine şahit olunmuştur. Farklı dinden olmaları sebebiyle onlara hiçbir zaman haksızlık yapılmamıştır. Örneğin, 1689 yılında Konya Çifte Nerdiban Mahallesi sakinleri arasında geçen bir olay Müslüman halkın, gayrimüslimlere karşı davranışını ortaya koyması bakımından kayda değerdir. Adı geçen mahalleden 2 kişi, kendi mahallelerinde oturan Ermenileri, kadıya şikâyet etmiştir. Bunun üzerine mahkemeye gelen diğer Müslümanlar, Ermenilerden hiçbir zarar görmediklerini, onların komşuluklarından razı olduklarını ve asla şikâyet edecek bir davranışları bulunmadığını beyan ederek onlara sahip çıkmışlardır⁴⁶.

4 Mayıs 1902 tarihinde Kayseri kadı mahkemesinde görülen bir davada da hem mahkemenin, hem de Müslüman halkın, gayrimüslimlere ne denli hoşgörülü davrandığına şahit olunmuştur. Söz konusu davaya göre Kayseri şehri Sınıkçı Mahallesi'nde oturmakta olan Ermeni milletinden Yozgatlı oğlu Aleksan veled-i Elhanek, Eski Bedesten Mahallesi'nden Bağcı oğlu Ahmed Ağa'dan 14 Ocak 1899'da 5 lira (*lira-yi Osmânî*) borç almıştır. Aleksan veled-i Elhanek'in borcunu ödeyemeden ölmesi üzerine Ahmed Ağa alacağını, ölen borçlunun eşi Gülisna'dan istemiştir. Davalının söz konusu borçtan haberi olmadığı için borcu üstlenmek istememesi üzerinde Ahmed Ağa, konuyu mahkemeye intikal ettirmiştir. Gülisna, kadı huzurundaki ifadesinde eşinin borcundan haberi olmadığını, ancak mahkemeye sunulan belge ile bu borcun kesinleştiğini beyan etmiştir. Bu durumda paranın hemen tahsil edilmesi gündeme gelecektir. Ancak davalının, ölen eşinden 6 çocuğu bulunduğunu ve bunlardan 3'ünün henüz çok küçük yaşta olduklarını söylemesi üzerine vekili Muhyiddin, Gülisna adına söz alarak ailenin mağdur olmaması için küçük çocukların ergenlik yaşına gelinceye kadar söz konusu borcun ertelenmesini talep etmiştir. Konuyu değerlendiren kadı, Ahmed Ağa aleyhine olsa da küçük çocukların mağduriyetini

⁴⁶ Oğuzoğlu, Yusuf, "XVII. Yüzyılda Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Hakkında Bazı Bilgiler", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara 1985, s. 269.

dikkate alarak onların ergenlik yaşına gelinceye kadar ödemenin ertelenmesi yönünde karar vermiştir⁴⁷.

Benzer muamelelerin diğer gayrimüslim unsurlar için de geçerli olduğu bilinmektedir⁴⁸. Mahkeme sicillerine yansıdığı kadarıyla XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'ta, Müslümanlarla gayrimüslimler arasında şahadet ve vekâlet konularında hukukî ilişkilerin geliştiği görülmüştür.

a) Şahitlik

Farklı unsurlar arasındaki hukukî münasebetlerin bir boyutunu mahkemeye intikal eden davalarda sıkça gerek duyulan şahit getirme konusu oluşturmaktaydı. Şahitlerin mahkemede vereceği bilgi, davanın seyri açısından oldukça önemlidir. Bu sebeple kadı, şahitlerin adil olup olmadığı hususunda sık sık araştırma yapmaktaydı. Bu kapsamda şahitler hakkında mahallenin imam ve muhtarı ile diğer ileri gelenlerinin bilgisine başvurulmuştur. 10 Mayıs 1898 tarihli bir belgede şahit gösterilen Mustafa Efendi'nin adil olup olmadığı, oturduğu Cami-i Cedid Mahallesi imamı ve birinci muhtarı ile birlikte Zübeyir Köyü imamı ve muhtarlarından sorulmuştur⁴⁹. Şahitlerin, ciddi bir soruşturmadan sonra alınan müspet neticelere göre şahitliklerinin kabul edilmesi, yalancı şahitler yüzünden bazı kişilerin haksız yere mahkûm edilmemesi için Osmanlı adaletinin hassas davrandığını göstermektedir.

Müslümanlarla gayrimüslimler kendi aralarındaki davalarda genellikle yine kendilerinden birini şahit göstermişlerdir. Bununla birlikte Müslümanların, kendi dindaşları ile gayrimüslimler arasında vuku bulan uyuşmazlıklarda da şahit oldukları görülmüştür. Bu tür durumlarda Müslüman şahitlerin, bazen kendi dindaşları aleyhine şahitlik yaptıklarına da rastlanmıştır. Nitekim 8 Kasım 1896 tarihli bir kayıta Ermeni Mahallesi'nden Serkis veled-i Bedros ile Çam Tepe Köyü'nden Mehmed b. Ali arasında küçükbaş hayvan alım satımıyla ilgili bir anlaşmazlık yaşanmıştır. Bunun üzerine Serkis, mahkemeye giderek Mehmed'den şikâyetçi olmuştur. Söz konusu davada Kürt Ahmed b. Ali, Mehmed aleyhine şahitlik yapmıştır⁵⁰.

İncelenen sicillerde gayrimüslimler arasında yaşanan problemlerin çözümü için tarafların zaman zaman Müslümanlardan şahit

⁴⁷ Demirci, Süleyman, "Hoşgörü Toplumunda Birlikte Yaşamak: Osmanlı Toplumunda Gayrimüslim Ermeni Vatandaşları ve Hukuk: Kayseri Örneği", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Ocak 2007, IV, s. 323-324.

⁴⁸ Bkz. Çetin, Osman, "Bursa (Fethi, Etnik Yapısı, Müslim-Gayrimüslim Münasebetlerine Kısa Bir Bakış)", *Osmanlı*, Ankara 1999, IV, 274; Çevikel, Nuri, "Kıbrıs Eyaletinde Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *Osmanlı*, Ankara 1999, IV, 283-284.

⁴⁹ TŞS, 347, 7/18.

⁵⁰ TŞS, 331, 27/30.

gösterdiklerine dair belgeler de mevcuttur. Örneğin, 3 Kasım 1889 tarihinde Ermeni Mahallesi'nden ve Protestan milletinden Gümüş oğlu Kerakus (?)'un, daha önce vefat eden Protestan milletinden Değirmenci Kasbar (?)'dan toplam 13.5 adet mecidiyye tutarındaki alacağı, mahkemeye intikal etmiştir. Borçlu olarak ölen Kasbar (?)'ın eşi Ayva, mahkemede söz konusu borcu ikrar etmiş ancak daha önce bir defada 5, ikinci defada 4, üçüncü defada 2 ve dördüncü defada da 1 mecidiyye olmak üzere toplam 12 mecidiyyesini ödemediğini ve 1.5 mecidiyye borcu kaldığını ifade etmiştir. İddiasını ispat edecek şahitleri olup olmadığının sorulması üzerine davalının, Tekke Mahallesi'nden Sucu Mehmet ile Osman b. Hacı Ömer'i şahit gösterdiği ve onların da Ayva lehine şahitlik yaptıkları kayda geçmiştir⁵¹.

b) Vekillik

Müslümanlarla gayrimüslimlerin yakın ilişki içinde oldukları bir diğer hukukî münasebet de vekâlet konusudur. Gündelik hayatta Müslümanlar, mahkemelik işlerinin takibi için kendi aralarından birini vekil tayin ettikleri gibi gayrimüslimlerden birine de vekâlet verirlerdi. Nitekim 17 Temmuz 1889 tarihli bir belgeye göre Payas Kazası'ndan İbrahim b. Hasan, dört hafta önce kaybolan iki öküzünü Kuyumcubaşı Agop Ağa elinde bulmuş ve öküzlerini mahkeme kanalıyla ondan almak için işlerini takip etmek üzere Arabacı başı İbrahim Ağa'yı vekil tayin etmiştir⁵². 28 Ocak 1888 tarihli bir başka belgede ise Kefeli Köyü'nden Sultan binti Yusuf, Rum milletinden Hacı Nikola'dan 50 lira borç almış ve söz konusu borcuna karşılık 201 dönüm arazi ile 2 bâb tahtâni menzildeki 7 sehim hakkını rehin bırakmıştır. Borcunu zamanında ödeyemezse rehin bıraktığı gayrimenkullerin gerçek değeriyle satılıp borcun ödenmesi için Rum milletinden Dimitri'yi vekil tayin etmiştir⁵³.

Aynı şekilde gayrimüslimler de kendi aralarından birine vekâlet verdikleri gibi Müslümanlardan birini de vekil tayin ederlerdi. 3 Eylül 1895 tarihli bir kayıтта Ermeni Mahallesi'nden ve Ermeni Katolik milletinden Serkis, Hacı Artin, Karabet ve Bedros kardeşlerin, yine aynı mahalleden ve Ermeni milletinden olup o dönemde kayıp olan Ligon'dan alacaklarına dair hukukî süreci takip etmek üzere Abdülhamid Efendi'yi vekil tayin ettikleri görülmüştür⁵⁴.

Müslümanlarla gayrimüslimlerin, menfaatleri söz konusu olan hususlarda zaman zaman birlikte hareket ederek ortak birine vekâlet verdiklerine de şahit olunmuştur. Örneğin, 24 Ağustos 1896

⁵¹ TŞS, 319, 97/281.

⁵² TŞS, 330, 66/139.

⁵³ TŞS, 330, 5/7.

⁵⁴ TŞS, 335, 73/219.

tarihli bir belgeye göre Tarsus ahalisinden İbrahim Ağa, Ermeni Mahallesi'nden Serkis veled-i Astor ile Şahin Köyü'nden Kazzaz oğlu Bedri aleyhine bir dava açmıştır. Bunun üzerine Serkis ile Bedri, mahkemedeki işlerini takip etmek için Abdülhamid Efendi'yi vekil tayin etmişlerdir⁵⁵.

Zikredilen bu örnekler Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki hukukî münasebetlerde herhangi bir önyargı bulunmadığını, din ve etnik köken farklılığının gündelik hayattaki ilişkileri aksatacak bir etken olmadığını göstermektedir.

3- Ekonomik İlişkiler

Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki ekonomik münasebetler, şer'îye sicillerine genel olarak üç şekilde yansımıştır. Bunlardan birincisi, nakit olarak alınan borç veya kredinin bizzat kadı huzurunda tescili yapılan ve bir nevi borç senedi hükmünde olan belgelerdir. Bu tür kayıtlarda borcun miktarı, süresi ve ödenmediği takdirde nasıl tahsil edileceği açıkça belirtilmiştir. İkincisi, çeşitli mal ve eşya alış-verişleri neticesinde kalan borçların ödenmemesi sebebiyle alacaklı tarafından konunun mahkemeye intikal ettirilmesiyle kayıtlara geçmiştir. Üçüncüsü ise ölen kişilerin kimden ne kadar alacağını bulduğunu gösteren tereke defterleridir. Tereke kayıtlarında yer alan bilgilerin muhtevası, diğerlerine göre daha sınırlıdır. Bu sebeple araştırmanın bu kısmının ana kaynağını daha ziyade ilk iki türdeki belgeler oluşturacaktır.

a) Borç-Alacak İlişkileri

Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki borç-alacak ilişkilerinin bir kısmı nakit olarak borç alıp-verme şeklinde vuku bulmuştur. Araştırma kapsamına giren sicillere göre Tarsus'ta borç alış-verişleri "*bey' bi'l-vefâ*" ya da "*ferağ bi'l-vefâ*" yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. İslâm hukukuna göre bir kimsenin, borcu mukabilinde ev, tarla ve bağ gibi herhangi bir mülk malını, borcunu ödeyinceye kadar alacaklıya satma işlemine *bey' bi'l-vefâ* denir⁵⁶. Bu şekilde satılan bir mal rehin hükmündedir. *Ferağ bi'l-vefâ* ise bir kişinin, borcuna karşılık tasarrufunda olan vakıf malını, mütevellisinin izni dâhilinde borcunu ödeyince geri almak üzere alacaklıya bırakmasıdır. Aynı şekilde bu işlem de kısmen rehin hükmündedir⁵⁷. Buradaki rehin bırakma, bir nevi borç karşılığında alacaklıya verilmiş bir teminatır.

⁵⁵ TŞS, 352, 32/87.

⁵⁶ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-i İslâmiyye ve Istilahâtı Fıkhiyye Kâmûsu*, İstanbul 1970, VI, 126-127.

⁵⁷ Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, İstanbul 2005, s. 140.

Ferağ bi'l-vefâda, mutasarrıfların malik değil de kiracı konumunda olmaları gibi teferruattaki bazı farklılıklar dışında her iki yöntemin işleyiş tarzı genel olarak aynıdır⁵⁸. Söz konusu borç alıp-verme şekilleri, ribadan kaçınmak ve borcu teminat altına almak için geliştirilmiş bir formüldür. Bu yöntemlerle rehin alınan maldan müşteri istifade edebilir⁵⁹. O nedenle bazı araştırmacılar, bey' bi'l-vefâ ya da benzeri yollarla gerçekleşen alış-verişleri de faiz kapsamında değerlendirmişlerdir⁶⁰.

Bu şekilde borç alıp-vermeler genellikle mahkeme huzurunda senetle gerçekleştirilirdi. Borcun miktarı, süresi ve ödenmediği takdirde nasıl tahsil edileceği açık bir şekilde senede yazılırdı. Nitekim 5 Şubat 1889 tarihili bir belgede bu detaylar göze çarpmaktadır. Söz konusu kayda göre Bahirli Köyü'nden Bayram oğlu Osman, Ligon ve Ruben kardeşlerden 150 adet sîm mecidiyye borç almış ve buna karşılık aynı köydeki 150 dönüm arazisini 10 ay müddetle alacaklılara rehin olarak vermiştir. Paranın zamanında ödenmemesi durumunda tarlanın gerçek değeriyle başka birine devredilmek suretiyle elde edilen gelirle borcun tahsili ve eğer fazla para kalırsa onun da borçluya iade edilmesi şart koşulmuştur⁶¹.

Borç alış-verişleri çok farklı vadelerle gerçekleşmiştir. 6, 7, 10, 12 ve 14 ay gibi sürelerin yanında 151, 181, 211, 361 ve 401 gün müddetli borç alıp-vermelere de rastlanmıştır. Eğer alınan borç, taksitli olarak ödenecekse bu taksitlere dair tüm detaylar da senede kaydedilirdi. Örneğin, 12 Şubat 1894 tarihli bir kayıta Sakızlı Mahallesi'nden Hanlızâde Himmet ve Abdülcebbar'ın, Gümrük Hanı'nda oturmakta olan Rum milletinden Kayserili Horalom Ağa'ya 405 lira borçları bulunduğu yazılıdır. Aynı belgede söz konusu borcun üç eşit takside bölündüğü ve 135 lirasının 361 gün sonra, diğer 135 lirasının 721 gün sonra, üçüncü 135 lirasının ise 1085 gün sonra ödeneceği belirtilmiştir⁶². Aynı şekilde 3 Nisan 1896'da Tekeli Viran Köyü'nden Ali oğlu İsmail, Cami-i Cedid Mahallesi'nden ve Rum Katolik milletinden Bâzergân Abdullah'dan 5 sene müddetle ve 5 taksitte ödemek koşuluyla 113 lira borç almıştır⁶³.

⁵⁸ Bilmen, *age*, V, 33; VI, 129.

⁵⁹ Bilmen, *age*, VI, 127.

⁶⁰ Barkan, Ömer Lütfi, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, III/5-6, Ankara 1968, s. 41; Barcadurmuş, Şevket, *Bursa Şer'îye Sicillerindeki Hicri 1117-1121 Tarih ve B 189/412 Nolu Defterin İslâm Hukuku Açısından Tahlili*, UÜSBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1989, s. 90 vd.

⁶¹ TŞS, 330, 44/85.

⁶² TŞS, 349, 227-228/714.

⁶³ TŞS, 352, 9/23.

Müslümanlarla gayrimüslimler arasında cereyan eden borç alış-verişleri sadece erkeklere has bir ilişki değildi. Müslüman kadınların da zaman zaman gayrimüslim kadınlardan ve hatta bazen gayrimüslim erkeklerden de borç aldıklarına şahit olunmuştur. Nitekim 2 Haziran 1890 tarihinde Ermeni Mahallesi'nden Anok Hâtûn, daha önce vefat eden mühtedi Ayşe binti Abdullah'tan 6 adet sim mecidiyye alacağı olduğunu iddia etmiştir⁶⁴. 22 Ocak 1888 tarihli bir belgede ise Sultan binti Yusuf'un, Rum milletinden Nikola'dan 50 lira borç aldığı yazılıdır⁶⁵.

Şer'îye sicilleri dışındaki bazı kayıtlarda, yukarıda belirtilen borç alıp-verme şekillerinden başka yüksek oranlarda faizle borç alış-verişleri yapıldığından da bahsedilmiştir. Başbakanlık Arşivi'nde bulunan ve 28 Temmuz 1889 tarihini taşıyan bir belgede, yabancı tüccarlardan özellikle Rumların ticaretle kazandıkları parayı, Mersin halkına yüzde 200 ve daha fazla faiz karşılığında borç vermek suretiyle onları zor durumda bıraktıkları ve bu yolla yöre halkının elindeki arsaları çok ucuz fiyatlarla ele geçirdiklerinden söz edilmektedir⁶⁶.

XVI. asırdan itibaren birçok şehirde yüzde 10 ile 20 arasında değişen faiz oranlarıyla borç alınıp-verildiği bilinmektedir⁶⁷. Faizle borç vermenin yaygınlaşması ve faiz yüzdelerinin 60'ları bulması üzerine konu, devlet tarafından yakın takibe alınmış ve tüm kadınlara adâlet-nâme gönderilmek suretiyle daha önce belirlenen oranların üzerinde yapılan borç akitlerini tescil etmemeleri emredilmiştir⁶⁸. Bu sebeple XVI. yüzyılın ikinci yarısı ile XVII. asırda Bursa'da faiz yasağından kurtulmak için İslâm hukukundaki murâbaha ve istiğlâl gibi usullerle genellikle yine yüzde 10 ile 20 arasında değişen kâr payı ile borç alınıp verildiği görülmüştür⁶⁹. Önceki dönemlere ait borç alış-verişlerindeki faiz oranı veya kâr payı ile XIX. yüzyılın ikinci yarısında Mersin'de yabancı tüccarların verdikleri borçların faiz oranları kıyaslandığında Mersin'de uygulanan faiz oranının çok yüksek olduğu dikkat çekmektedir.

⁶⁴ TŞS, 324, 40/84.

⁶⁵ TŞS, 330, 5/7.

⁶⁶ BOA, Y-PRK-DH, nu. 3/39.

⁶⁷ Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", s. 34-46; Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, pp. 281-284. Karataş, *agt*, s. 197-198.

⁶⁸ Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", s. 38-39.

⁶⁹ Gerber, Haim, *Economy and Society in an Ottoman City: 1600-1700*, The Hebrew University, Jerusalem 1988, p. 127-147; Yediylıdız, M. Asım, *Şer'îye Sicillerine Göre XVI. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa Esnaftı ve Ekonomik Hayat*, Bursa 2003, s. 85-88.

Tetkik edilen sicillerde birçok Müslümanın, genellikle gayrimüslim tüccarlardan “*bey’ bi’l-vefâ*” ya da “*ferağ bi’l-vefâ*” yöntemleriyle borç aldıklarına şahit olunmuştur. Buna rağmen sicillerin dışında oldukça yüksek miktarlarda faizli borç alış-verişlerinden bahseden kayıtlara da rastlanması, özellikle nakit sıkıntısı çekilen dönemlerde, yöre halkının meşru yollarla yeterli kredi bulamadığı izlenimini vermektedir. Bu sebeple özellikle yabancı tüccarların, zor durumda kalan bölge halkına, mahkemenin dışında yüzde 200 ve daha fazla faizle borç vererek onların arsalarını değerinin çok altında fiyatlarla ele geçirmeleri, gayrimüslim tüccarların, borç vermeyi, yöreden emlak sahibi olmanın bir aracı haline getirdiklerini göstermektedir. Nitekim 1852’de yerel yöneticilerle merkezî idare arasında cereyan eden yazışmalarda özellikle Fransa, İngiltere, Rusya, Sicilya ve Sardunya konsoloslarının, Mersin ve Tarsus’ta yerli ahalden kanunlara aykırı bir şekilde mülk edindiklerine dikkat çekilmiştir⁷⁰. Aynı yıl Adana Valisi Ziya Paşa’nın, Mersin İskelesi’nde yaptırdığı tahkikatla buradaki 78 emlaktan 23’ünün Fransız, 13’ünün Sardunya, 8’inin İngiliz ve 2’sinin de Napoli Devleti konsoloslarına ait olduğu tespit edilmiştir. Osmanlı vatandaşı olan mülk sahipleri arasında sadece 4 hâne ile 3 dükkânın Müslümanlara ait olduğu görülmektedir⁷¹.

Şer’iye sicillerindeki borç-alacak münasebetleri tahlil edildiğinde de, borç veren kişilerin çok büyük bir kısmının bölgeye sonradan gelen yerli ve yabancı gayrimüslim tüccarlar olduğu görülmüştür. Bunlar kendi dindaşlarının yanında birçok Müslüman’a da borç vermişlerdir. Örneğin, Gümrük Hanı’nda oturmakta olan Rum milletinden Kayserili Horalom Ağa’nın, Sakızlı Mahallesi’nden Hanlızâde Himmet ve Abdülcebbar Efendilerden 405 lira⁷², Kargılı Köyü’nden Hacı Ömer’den 43.5⁷³, Kanber Höyüğü Köyü’nden Ümmü Gülüsum’den 50⁷⁴, Gerdan (?) Köyü’nden Mehmed b. Yusuf’tan da 300 adet⁷⁵ olmak üzere toplam 393.5 sim mecîdiyye alacağı bulunmaktadır. Bunlardan başka Horalom Ağa’nın, Kargılı Köyü’nden Bekir Ağa’ya da 20.000 kuruş borç verdiği kayıtlıdır⁷⁶.

Araştırılan dönemde Osmanlı Devleti’nde, lira-yı Osmânî, sim mecîdiyye ve kuruş gibi farklı para birimleri kullanılmaktaydı. Lira-yı Osmânî altın, sim mecîdiyye ve kuruş ise gümüş sikkedir. 1844’te

⁷⁰ Bkz. BOA, İ.MVL, nu. 237/8363.

⁷¹ Oğuz, İbrahim, *Tarsus Şer’iyye Sicillerine Göre Mersin Kentinin Kuruluş Öyküsü*, Mersin 2006, s. 49.

⁷² TŞS, 349, 227-228/714.

⁷³ TŞS, 330, 4/3.

⁷⁴ TŞS, 330, 50/97.

⁷⁵ TŞS, 330, 36/73.

⁷⁶ TŞS, 330, 38/75.

yapılan düzenlemeyle altın lira ile gümüş kuruştan oluşan çift metalli para düzenine geçilmişti. Sikkelerdeki altın ve gümüş oranı da sabitlenmiş ve bu standartlar 1922'ye kadar korunmuştur. Bununla birlikte günlük işlemlerde kullanılmak üzere 5, 10 ve 20 paralık bakır sikkeler de üretilmiştir. Bu düzenlemeye göre 1 altın lira, 100 gümüş kuruşa karşılık geliyordu. 1 Mecidiyye ise 20 kuruş değerindeydi⁷⁷.

Sicillerde daha çok kuruş geçmektedir. Bu sebeple burada paranın tarihi konusunda daha fazla detaya girmenden, Tüccar Horalom Ağa'nın ne kadar malvarlığına sahip olduğu hususunda bir fikir vermesi için farklı para birimleri 1844'teki düzenleme esas alınarak kuruş cinsine çevrilecektir. Buna göre Horalom'un borç olarak verdiği 405 adet lira-yı Osmânî, 40.500 kuruşa karşılık gelmektedir. Toplam 393.5 adet sim mecidiyye ise 7.870 kuruş etmektedir. Ayrıca kuruş cinsinden de 20.000 kuruş borç vermiştir. Hepsinin toplamı ise 68.370 kuruş yapmaktadır.

Çeşitli mal ve eşya alış-verişlerini konu edinen belgelerde, birçok mal ve eşyanın fiyatı belirtilmiştir. Buna göre 1860'lı yıllarda Tarsus'ta 1 kile⁷⁸ buğday 125 kuruştan satılmaktaydı⁷⁹. Bu durumda Horalom'un sadece 5 Müslüman'a borç olarak verdiği toplam para, o dönemde yaklaşık 547 kile buğdaya karşılık gelmekteydi. 30 Ocak 1896 tarihli bir belgede ise 10 yaşını aşkın bir beygirin 1.200 kuruşa satıldığı kayıtlıdır⁸⁰. Buna göre Horalom'un borç olarak verdiği toplam para ile yüzyılın sonlarında 57 yetişkin at alınabilirdi.

Kayserili Horalom Ağa'nın dışında Yunan tebaasından tüccar Hâce Manliyus b. Nikola'ya 5, Ermeni milletinden İstanbullu oğlu Artin Ağa'ya 3, tüccar Mösyö Hristofi Sidirikori'ye 2, tüccar Toros veled-i Barsih (?)'e de yine 2 Müslüman'ın borçlu olduğu tespit edilmiştir.

Gayrimüslim tüccarların, verdikleri borç karşılığında, borçluların ev, bağ, bahçe ve tarla gibi gayrimenkullerinin neredeyse tamamını rehin aldıkları gözlenmiştir. Örneğin, Kayserili Horalom Ağa, Sakızlı Mahallesi'nden Hanlızâde Himmet ve Abdülcebbar'a 405 lira borç vermiş ve buna karşılık onların tasarrufundaki 7 parçadan oluşan toplam 781 dönüm tarlayı rehin almıştır⁸¹. Aynı şekilde Sultan binti Yusuf adlı bir kadın, Rum milletinden Hacı Nikola'dan

⁷⁷ Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul 1999, s. 225-226, 236.

⁷⁸ Bu gün Tarsus yöresinde özellikle de kırsal kesimlerde kile tabiri hâlâ kullanılmaktadır. Buna göre yaklaşık 4 kg buğday alan bir ölçekle 16 ölçek 1 kile kabul edilmektedir ve ortalama 60-65 kg'a karşılık gelmektedir.

⁷⁹ TŞS, 298, 133/254.

⁸⁰ TŞS, 335, 147/411.

⁸¹ TŞS, 349, 227-228/714.

50 lira borç almış ve buna karşılık 11 parçada toplam 402 dönüm araziden kendi hissesi olan 201 dönümü ile 2 bâb tahtânî menzildeki 7 sehim hakkını rehin bırakmıştır⁸².

Zikredilen örnekler, verilen borçların bu kadar çok arsanın kıymetine karşılık gelip gelmediği sorusunu akla getirmektedir. Borç alıp-vermeye dair belgeler tetkik edildiğinde rehin alınan malların, verilen borçlardan daha fazla değere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Zira borç alış-verişlerinin kayıt altına alınması için uğraş veren taraf daha ziyade borçlulardır. Bu tür belgelerin tamamında borçluların, söz konusu borcun zamanında ödenmemesi durumunda, rehin bırakılan malların tasarruf hakkının gerçek değeriyle (*semen-i misli*) üçüncü bir kişiye devredilmesini, bu yöntemle sağlanacak gelirle borcun ödenmesini ve fazla para kalması halinde artan miktarın da kendilerine iade edilmesini özellikle şart koştukları görülmüştür. Rehin bırakılan gayrimenkullerin, üçüncü bir kişiye devredilmek suretiyle elde edilecek gelirle borcun ödenmesinden sonra bir miktar daha paranın artacağına öngörülmesi ve bu şartın tüm mukavelelere geçmesi, rehin bırakılan malların genellikle alınan borçtan daha fazla bir kıymete sahip olduğunu göstermektedir.

Borçlular söz konusu şartları, kadıya tescil ettirerek yöreden emlak edinmeyi amaçlayan gayrimüslim tüccarlara karşı bir nevi arsalarını garanti altına almaya çalışmışlardır. Ancak Başbakanlık Arşivi'nde bulunan ve yukarıda bahsedilen belgede, borç veren yabancı tüccarlar tarafından bölge halkının arsalarının değerinin çok altında fiyatlarla ele geçirildiğine dikkat çekilmesi, bu tür durumlarda her zaman rehin bırakılan mallara gerçek değerini verecek üçüncü bir kişinin talip olmadığını düşündürmektedir. Böylece söz konusu önlemlerin her zaman öngörüldüğü şekliyle pratiğe yansımadığı ve alınan borçlardan genellikle daha fazla değere sahip olan rehin malların, bazen kolayca alacaklıların eline geçme ihtimali bulunduğu söylenebilir.

Müslümanlarla gayrimüslimler arasında nakit olarak yapılan borç alış-verişlerinin yanında ortak şirket kurmaktan, çeşitli mal ve eşya satışına kadar birçok konuda ticarî münasebetler geliştirilmek suretiyle de borç-alacak ilişkisi vuku bulmuştur. İncelenen sicillerde nakit olarak borç alıp-vermeye dair 35, muhtelif ticarî ilişkilere dair 13, borçların ödenmemesi sebebiyle kadıya intikal eden 18 belge olmak üzere toplam 66 kayda rastlanmıştır. Bunlardan 60'ında alacaklı olan taraf gayrimüslim, 3'ünde de Müslüman'dır. 2 kayıta ise Müslüman olan iki farklı kişinin, birbirinden bağımsız olarak biri Müslüman, biri de gayrimüslim olan diğer iki kişi aleyhine alacak davası açtıklarına şahit olunmuştur. Son kayıta da bir Müslüman

⁸² TŞS, 330, 5/7.

ile bir gayrimüslim, başka bir gayrimüslimden alacakları bulunduğu gerekçesiyle mahkemeye başvurmuşlardır.

Sicillere yansıyan borç-alacak ilişkilerinde genellikle alacaklı tarafın mesleği açıkça belirtilmiştir. Bunların önemli bir kısmını bölgeye sonradan gelen gayrimüslim tüccarlar oluşturmaktadır. Borçlu olan tarafın meslekî bilgileri hakkında ise oldukça az malumat bulunmaktadır. Bu sebeple borç-alacak ilişkilerinde borçlu olan kişilerin hangi nedenlerle borçlandıkları hususunda kesin istatistiksel veriler ortaya konamamaktadır. Ancak söz konusu belgelerin tahlil edilmesiyle bazı sonuçlara ulaşmak mümkündür. 35 kişinin lira-yı Osmânî, sim mecidiyye ve kuruş para birimlerinin her birinden nakit olarak aldıkları borçların kuruş cinsinden toplam değeri 267.580'dir. Borç alınan bu meblağdan kişi başına düşen ortalama rakam ise 7.645 kuruştur. Araştırılan dönemde küçük çaplı esnaf denilebilecek kişilerin terekeleri de aşağı yukarı aynı miktardadır. Örneğin, Zorbaz Harkı Mahallesi'nden Değirmenci Ali'nin 26 Eylül 1863 tarihli terekesi 6.800 kuruştur⁸³. 10 Mayıs 1861 tarihinde kayda geçirilen Şahin Köyü'nden Hallaç Mustafa b. Süleyman'ın toplam terekesi ise 8.223 kuruştur⁸⁴. Bu da nakit olarak alınan borçların, gündelik hayattaki zarurî ihtiyaçları karşılamaktan ziyade esnafın kredi ihtiyacına yönelik olduğunu düşündürmektedir. Toplam 66 borç kaydından 13'ünün de çeşitli ticarî ilişkiler sonucunda oluştuğu dikkate alındığında, borçlanma sebebinin önemli bir kısmının ticarî nedenlerden kaynaklandığı rahatlıkla söylenebilir.

b) İş Ortaklığı

Müslümanlarla gayrimüslimler arasında cereyan eden ekonomik münasebetlerin bir boyutunu da iş ortaklığı teşkil etmektedir. Tetkik edilen sicillerde çeşitli ortaklıklara dair kayıtlara rastlanmıştır. Örneğin, 28 Ekim 1853 tarihli bir belgede Zorbaz Harkı Mahallesi'nden Değirmenci İsa b. Mehmed ile Yusuf b. Ahmed'in, İskiliç Köyü'nden Kapsal, Andon, Mihail ve Turi (?) ile birlikte bir yıl ortaklaşa değirmen işlettiklerinden bahsedilmiştir⁸⁵. Yine 30 Nisan 1855'de Tarsus sakinlerinden Aşık Alizâde Hacı Mustafa ile Mesrob veled-i Artin'in daha önce şirketleri bulunduğu ve Hacı Mustafa'nın, Mesrob veled-i Artin'den söz konusu şirketin hesabında bâki olan 502 kuruş ile dükkan kirasından kalan 253.5 kuruş olmak üzere toplam 755.5 kuruş hakkını talep ettiği kayıtlara geçmiştir⁸⁶.

⁸³ TŞS, TŞS 299, 118b/438.

⁸⁴ TŞS, 298, 15/19.

⁸⁵ TŞS, 294, 80/111.

⁸⁶ TŞS, 295, 3/3.

İncelenen dönemde küçükbaş hayvan yetiştirme ve ticaretine yönelik olarak da ortaklık ilişkileri geliştirilmiştir. Nitekim 30 Nisan 1853'te Niğdeli Tüccar Hacı Yordan veled-i Abraham ile Köselerli aşiretinden Kara Yusuf b. İsmail ve Mehmed b. Musa arasında koyun ticareti yapmak üzere üç ortaklı bir şirket akdi yapılmıştır. Daha sonraki hesaplamada Hacı Yordan'ın, Kara Yusuf ve Mehmed b. Musa'dan 3.056 kuruş alacağı kaldığı tespit edilmiştir⁸⁷. 11 Mayıs 1890 tarihli bir belgede ise Ermeni milletinden Kunduracı oğlu Kirkor, Adanalı kasap Bagya veled-i Karabet, Berber oğlu Serkis, Artin veled-i Karabet, Urfalı kasap Serkis ve Kasapbaşı Süleyman Ağa'nın, iki sene evvel 1 hissesi Süleyman Ağa'ya, 17 hissesi de ismi geçen diğer gayrimüslimlere ait olmak üzere 84 koyun satın aldıkları bilgisine yer verilmiştir⁸⁸.

c) Çeşitli Mal ve Eşya Alım-Satımı

Ekonomik münasebetlerin bir başka boyutunu da çeşitli mal, eşya ve hayvan alım-satımı teşkil etmekteydi. Bu tür alış-verişlerde genellikle satın alınan eşya veya hayvanın değerinin bir kısmı peşin ödeniyor, diğer bir kısmı ise daha sonra verilmek üzere borç olarak kalıyordu. Mal ve eşya alım-satımı, kalan borçlar yüzünden şer'îye sicillerine yansımıştır.

Sicillerde yer alan mal ve eşya alış-verişine dair kayıtların bir kısmında “*emtia ve eşya*” gibi genel ifadeler kullanılırken, bazı belgelerde de alış-veriş konu olan mal veya eşyanın cinsi açıkça belirtilmiştir. Örneğin, 8 Ocak 1853 tarihli bir kayda göre Tarsus'ta oturan Serkis veled-i Mardiros, Ali Efendi Oğlu Köyü'nden Mehmed'e çeşitli eşya satmış ve bu alış-veriş sonucunda Serkis'in, Mehmed'den 750 kuruş alacağı kalmıştır⁸⁹. 1861-1862 yıllarına ait olan bir başka belgeye göre Adana'da oturan Hüseyin b. Mehmed'in, Tarsus'ta ekmekçilik yapan Kirkor'a kilesi 125 kuruştan 6 kile buğday sattığı ve toplam bedelden 50 kuruşunu aldığı belirtilmiştir. Daha sonra geri kalan 700 kuruşun zamanında ödenmemesi nedeniyle konu, alacaklı Hüseyin tarafından kadı mahkemesine intikal ettirilmiştir⁹⁰.

Tarsus'ta Müslümanlarla gayrimüslimler arasında hem küçük, hem de büyükbaş hayvan alınıp-satılmıştır. 7 Ocak 1896'da İnce Hark Mahallesi'nden Kasap İsmail ile Ermeni Mahallesi'nden ve Ermeni milletinden Cebrail veled-i Bogos'un, Mersin'de mukim Artin aleyhine koyun ve alacak davası açtıkları görülmüştür⁹¹. Buna göre

⁸⁷ TŞS, 294, 63/83.

⁸⁸ TŞS, 330, 97/233.

⁸⁹ TŞS, 294, 29/29.

⁹⁰ TŞS, 298, 133/254.

⁹¹ TŞS, 335, 135/366.

söz konusu kişiler arasında koyun alınıp-satıldığı ve bunun sonucunda da Artin'in, İsmail ile Cebrail'e bir miktar borcu kaldığı anlaşılmaktadır. Yine 30 Ocak 1896'da Sofular Mahallesi'nden ve Rum milletinden Şamlı Terzi Necib veled-i Andon'un, Selim Baytar'dan 1.200 kuruşa 10 yaşını aşkın bir beygir satın aldığı kayıtlara geçmiştir⁹².

Bütün bu örnekler araştırılan dönemde Tarsus yöresinde Müslümanlarla gayrimüslimler arasında sık ve yakın ilişkiler geliştirildiğini göstermektedir. Bununla birlikte bölgedeki yerel yöneticiler nezdinde önemli bir nüfuz elde eden ve onların zaafından yararlanan bazı yabancı gayrimüslim tüccarların, Müslümanların ellerindeki tarlaları ele geçirmek için onlara çeşitli baskı ve zulüm yaptıklarından bahseden belgelere de rastlanmıştır. Nitekim yukarıda bahsedilen ve 28 Temmuz 1889 tarihini taşıyan bir merkez kaydında bu hususa dair ilginç bir örneğe yer verilmiştir. Söz konusu belgeye göre faizcilikle önemli miktarda bir servete kavuşan ve aynı zamanda İngiltere ve Belçika konsolosluklarını da elde eden Mösyö Andon, Silifke sınırları dâhilinde bir arazi satın alarak orada ziraata başlamıştır. Ayrıca burada bir de çiftlik tesis ederek dışarıdan getirdiği bazı yabancıları çiftlikte çalıştırmak üzere oraya iskân ettirmiştir. Söz konusu çiftlik civarında bulunan beş-on Müslümanın arazisine de göz diken Andon, vilâyet dışından üç-dört yüz domuzu çiftliğe getirtmiştir. Çiftlik çalışanları da bu domuzları Müslümanların bağ, bahçe ve harmanlarına salarak bir yıllık hasatlarına önemli ölçüde zarar vermişlerdir. Müslümanlar ise sürekli mahsullerini ziyan eden bu hayvanları tarlalarından sürüp çıkardıkça çiftlik çalışanları, bu biçare Müslümanlara karşı şiddet kullanmışlardır.

Söz konusu belgeye göre Müslümanların mahsullerine zarar verme ve kendilerine de şiddet uygulanmasındaki asıl maksat, onlara zulüm yapmak suretiyle buradan göç etmelerini sağlamak ve bu yolla Müslümanların tarlalarını yok pahasına elde etmektir. Yine bir defasında çiftlik çalışanları, iki erkek ve bir de kadın olmak üzere toplam üç Müslümanı tehlikeli bir şekilde yaralayarak aralarından birini esir edip domuz damına hapsetmişlerdir⁹³.

Sonuç

Hız. Peygamber döneminde temeli atılan zimmet akdiyle gayrimüslimler, İslâm hâkimiyetini tanımak koşuluyla kendi din ve kültürlerini muhafaza ederek Müslümanlarla bir arada yaşama imkânına kavuşmuştur. Daha sonra kurulan İslâm devletleri de bu antlaşma çerçevesinde gayrimüslimlerin can ve mal güvenliğini

⁹² TŞS, 335, 147/411.

⁹³ BOA, Y-PRK-DH, nu. 3/39.

garanti altına almış, onlara inanç ve ibadet hürriyeti sağlamış, evlenme, boşanma, miras ve vasiyyet gibi aile hukukuyla ilgili meselelerini de kendi ruhanî reislerine havale etmiştir. Buna rağmen birçok gayrimüslim, Müslümanlarla olan anlaşmazlıklarının yanında kendi aralarındaki her türlü uyuşmazlıkların çözümü için de kadı mahkemesini tercih etmiştir.

Kadı, mahkemeye intikal eden davaları, tarafların dinî ve etnik kimliğine bakmaksızın titizlikle değerlendirmiş ve bazen kendi dindaşları aleyhine hiç tereddüt etmeden kararlar verebilmiştir. Aynı şekilde Müslüman halkın da kendi dindaşlarıyla gayrimüslimler arasında cereyan eden davalarda hakkaniyetli davrandığı gözlenmiştir. Bu meyanda zaman zaman gayrimüslimler lehine şahitlik yapan Müslüman şahitlere de rastlanmıştır.

Osmanlı Devleti açısından oldukça çalkantılı bir dönem olan XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'ta gündelik hayatta Müslümanlarla gayrimüslimler arasında sosyal, kültürel, adli ve ekonomik alanlarda hemen her konuda çeşitli ilişkiler geliştirilmiştir. Farklı unsurlar arasındaki münasebetler bazen oldukça samimi ve hakkaniyet ölçüsünde cereyan ederken, zaman zaman fırsatçılığa da şahit olunmuştur. Bu arada münferit bazı şiddet olayları da yaşanmıştır. Ancak birlikte yaşamayı temelden sarsacak herhangi bir ciddi hadiseye rastlanmamıştır. Bu da Osmanlı toplumundaki birlikte yaşama sanatının ne kadar sağlam temeller üzerine kurulduğunu göstermektedir.

Kaynakça

Tarsus Şer'îye Sicilleri

Defter Numarası: 294, 295, 297, 298, 299, 304, 309, 319, 322, 324, 325, 327, 328, 329, 330, 331, 335, 347, 348, 349, 352, 353, 406.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Tapu Tahrir Defterleri: 69, 450.

İrâde-Hâriciye, nu. 10262.

İrâde Meclis-i Vâlâ, nu. 14310, 237.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Dâhiliye Nezâreti Maruzatı, nu. 3/39.

Sâlnâmeler

Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana: 1318, 1320.

Diğer Kaynaklar

- Adıyeke, Nükhet, "XVII. Yüzyıl Girit (Resmo) Kadı Sicillerinde Zimmi Davaları", *Pax Ottomana*, Sota & YTY, Ankara 2001, ss. 77-95.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40-Tetimme, yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1991.
- Augustinos, Gerasimos, *Küçük Asya Rumları*, çev. Devrim Evcı, Ayraç Yayınevi, Ankara 1997.
- Aydın, M. Akif, "Osmanlı'da Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, I-II, c. I, IRCICA, İstanbul 1994, ss. 373-438.
- Barcadurmuş, Şevket, *Bursa Şer'îye Sicillerindeki Hicri 1117-1121 Tarih ve B 189/412 Nolu Defterin İslâm Hukuku Açısından Tahlihi*, UÜSBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1989.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, III/5-6, TTK, Ankara 1968, (1966).
- Bedevisi, Vergi H., "A Survey of the Cyprus Sher'î Court Registers", *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969) Türk Heyeti Tebliğleri*, TKAE., Ankara 1971, ss. 149-157.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-i İslâmiyye ve Istilahâtı Fıkhiyye Kâmûsu*, I-VIII, c. V-VI, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1969-1970.
- Cahen, Cl. "Zimme", *İA*, I-XIII, c. XIII, MEB, İstanbul 1986, ss. 566-571.
- Cin, Halil-Akgündüz, Ahmed, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, I-II, c. I, Timaş Yayınları, İstanbul 1990.
- Çetin, Osman, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, TTK, Ankara 1999.
- _____, "Bursa (Fethi, Etnik Yapısı, Müslim-Gayrimüslim Münasebetlerine Kısa Bir Bakış)", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, I-XII, c. IV, YTY, Ankara 1999, ss. 270-276.
- Çevikel, Nuri, "Kıbrıs Eyaletinde Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, I-XII, c. IV, YTY, Ankara 1999, ss. 277-286.
- Çiçek, Kemal, "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmi-lerin Yargı Tercihi", *Pax Ottomana*, Sota & YTY, Ankara 2001, ss. 31-49.
- Darkot, Besim, "Mersin", *İA*, I-XIII, c. VII, MEB, İstanbul 1972, ss. 769-772.

- Demirci, Süleyman, “Hoşgörü Toplumunda Birlikte Yaşamak: Osmanlı Toplumunda Gayrimüslim Ermeni Vatandaşları ve Hukuk: Kayseri Örneği”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, I-IV, c. IV, Erciyes Üniversitesi Yayını, Ocak 2007, ss. 315-325.
- Düzdağ, M. Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1972.
- Eliaçık, Muhittin, “Ermeni Asıllı Şair Arifi ve Şiirlerinde İslâmî Görüşler”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, I-IV, c. III, Erciyes Üniversitesi Yayını, Ocak 2007, ss. 259-269.
- Ercan, Yavuz, “Balkan Türkleri ve Bulgarlar”, *Bellekten*, c. LIV/209, TTK, Ankara 1990, ss. 297-308.
- Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.
- Erpolat, Mehmet Salih, “H. 1104-1105 (M. 1691-1692) Tarihli Diyarbakir Vilayeti Cizye Defterine Göre Gayrimüslimler Arasında Yeralan Türkçe Şahıs İsimleri”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, I-IV, c. III, Erciyes Üniversitesi Yayını, Ocak 2007, ss. 49-65.
- Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi, Anadolu, Suriye, Hicaz (1671-1672)*, c. IX, Devlet Matbaası, İstanbul 1935.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, Orta Çağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Elif Kılıç, TETTV, İstanbul 2002.
- Gerber, Haim, *Economy and Society in an Ottoman City: 1600-1700*, The Hebrew University, Jerusalem 1988.
- Gökbilgin, M. Tayyib, “1840’tan 1861’e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler”, *Bellekten*, X/40, TTK, Ekim 1946, ss. 641-703.
- Göyünç, Nejat, “Osmanlı Devleti’nde Ermeniler Hakkında”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, sy. 38, Mart-Nisan 2001, ss. 633-638.
- Gürün, Kâmuran, *Ermeni Dosyası*, TTK, Ankara 1985.
- Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâiku’s-Siyâsiyye*, Beyrut 1405-1985.
- _____, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, I-II, c. I, İrfan Yayıncılık, İstanbul 1993.
- Hammaş, Necdet, “Emevîler Döneminde Mevâlî ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü”, çev. İrfan Aycan, *AÜİFD*, c. XXXVII, Ankara 1997, ss. 175-190.
- İpek, Nedim, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri (1877-1890)*, TTK, Ankara 1999.
- Jennings, Ronald. C., “Urban Population in Anatolia in The Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and

- Erzurum”, *International Journal of Middle East Studies*, vol. VII, no: I, Cambridge University Pres, (Jan., 1976), pp. 21-57.
- _____, “Zimmis (non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri”, *Journal of the Economic and Social History of the Orinet*, vol. XXI/3, (1978), pp. 225-293.
- _____, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York and London 1993.
- Karataş, Ali İhsan, *Mahkeme Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Bursa’da Gayrimüslimler*, UÜSBE, Basılmamış Doktora Tezi, Bursa 2005.
- Karpat, Kemal H., “Otoman Urbanism: The Crimean Emigration To Dobruca And The Founding Of Mecidiye, 1856-1878”, *International Journal Of Turkish Studies*, Winter 1984-1985, vol. 3, No 1, 1-25.
- _____, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, TETTV, İstanbul 2003.
- Kaşgarlı, Mehlika Aktol, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara 1990.
- Leeuwen, Richard van, “The Maronites in Mount Lebanon and the Mediterranean World”, *Kolokyum, 19. yy.’da Mersin ve Akdeniz Dünyası*, Mersin 2002, ss. 34-37.
- Makdisi, Ussama, “After 1860: Debating Religion, Reform and Nationalism in the Otoman Empire”, *International Journal of Middle East Studies*, vol. 34, no. 4, Cambridge University Pres, (Nov., 2002), pp. 601-617.
- Oğuz, İbrahim, *Tarsus Şer’iyye Sicillerine Göre Mersin Kentinin Kuruluş Öyküsü*, MTSO, Mersin 2006.
- Oğuzoğlu, Yusuf, “XVII. Yüzyılda Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Hakkında Bazı Bilgiler”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara 1985, ss. 265-270.
- Özcan, Besim, “1855 Bursa Depreminde Mağduriyetleri Giderilen Gayrimüslimlerin Şükran İfadeleri”, *Yeni Türkiye Ermeni Özel Sayısı II*, sy. 38, Mart-Nisan 2001, ss. 719-725.
- Özel, Ahmet, “Gayrimüslim”, *DİA*, c. XIII, İstanbul 1996, ss. 418-427.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, TETTV, İstanbul 1999.
- Pamukciyan, Kevork, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, Aras Yayınları İstanbul 2002.

- Pinson, Mark, "Russian Policy And The Emigration Of The Crimean Tatars To The Otoman Empire, (1854-1862) ", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sy. II-III, İÜEF, İstanbul 1974, ss. 101-114.
- Sarıkçıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta 2002.
- Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK, Ankara 1997.
- Sevim, Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, TTK, Ankara 1983.
- Şimşir, Bilâl N., *Rumeli'den Türk Göçleri (Belgeler-Documents)*, I-II, c. I, Ankara 1968.
- Turan, Osman, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi ve Hayatı", *Bellekten*, TTK, Ankara 1947, XI/42, ss. 197-221.
- _____, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Bellekten*, XII/45, TTK, Ankara 1948, ss. 17-171.
- Uras, Esad, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987.
- Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara 1987.
- Walker, Henry H., *A Dictionary of Religion and Ethics*, ed. Shailer Mathews-Gerald Birney Smith, U.S.A., 1921, pp. 272.
- Yediyıldız, M. Asım, *Şer'îye Sicillerine Göre XVI. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa Esnafı ve Ekonomik Hayat*, Arasta Yayınları, Bursa 2003.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsiler", *DİA*, c. I, Ankara 1988, ss. 31-48.
- Yorulmaz, Şerife, "Doğu Akdeniz'de Bir Cemaat Serüvenü: Liman Kenti Olma Sürecinde Mersin'de Gelişen Mârûnî Taifesi", *Kolokyum, Tarih İçinde Mersin Kolokyum ve Sergisi II*, Mersin 2005, ss. 68-95.
- Zeydan, Abdül-Kerim, "İslam Hukukuna Göre Zimmiler", çev. Hasan Güleç, *DEÜİFD*, sy. VIII, İzmir 1994, ss. 431-440.